

LINGVISTIK DASTURLAR UCHUN O‘ZBEK TILIDAGI FRAZEMALAR BAZASINI YARATISH TAMOYILLARI

Abjalova Manzura Abdurashetovna

abjalova.manzura@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti dots. v.b.,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Abdumuminov Baxtiyor Soatmuratovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi magistranti

baxtiyorabdumuminov@mail.ru

Annotatsiya. Frazeologizmlar yaxlitligicha yoki muayyan so‘zning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi asosida yuzaga keladi. Masalan, *og‘zi qulog‘ida* iborasi tarkibidagi so‘zlar bir butun holda ko‘chma ma’noda qo‘llanilib, *xursand* tushunchasini ifodalagan. Shuningdek, *qo‘l ko‘tarmoq* birikmasi ko‘chma ma’noda *urmoq* tushunchasini beradi. Shu bois ular nutqning erkin sintaktik birliklaridan farqli ravishda, tilning turg‘un birikmalari hisoblanadi. Frazeologik iboralar so‘zlar singari tilning lug‘aviy birliklari qatoridan o‘rin egallaydi. Shu bois matnlar bilan ishlashga mo‘ljallangan dasturlarning lingvistik ta‘minotini yaratishda frazemalarga yaxlit shakl sifatida qaraladi va sintaktik derivatsiya o‘rni, munosabat shakli ko‘rsatkichi qat’iy belgilab berilishi muvofiq sanaladi.

Ushbu maqolada frazemalar va ularning lingvistik dasturlar bazasiga kiritilish holati xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *frazema, frazeologik birikma, sintaktik tahlil, lingvistik ta‘minot.*

Ma’lumki, XXI asr kompyuter texnologiyalari va global tarmoq, ilg‘or pedagogika va fan, raqamli iqtisodiyot va robototexnikaning jadal taraqqiyoti asri hisoblanadi. Uning zahirida “Elektron ta’lim”, “Elektron boshqaruv”, “Ochiq ta’lim”, “Masofaviy ta’lim”, “Axborotlashgan ta’lim” kabi tushunchalar hayotimizga kundan kun singib bormoqda.

Jahon tilshunosligida XX asrning 50-yillaridan e’tiboran matnni elektron hisoblash mashinalari vositasida tahrir qilish muammosi o‘rganila boshladi, natijada zamonaviy axborot texnologiyalari dasturlari hamda tabiiy tilning

grammatik qonuniyatlariga asoslangan matn tahrir va tahlillarining lingvistik ta'minotini yaratishga qaratilgan salmoqli tadqiqotlar yuzaga keldi. Bu asosda yuz bergan texnologik taraqqiot dunyodagi yetakchi adabiy tillarda matnni kvantitativ tahrir va tahlil qilish tizimlarini yaratishga olib kelgani ma'lum.

Raqamlashtirish davrida muayyan tilning mavqeyini oshirish, uning jahon tillari qatoridan o'rin egallashi uchun kompyuter lingvistikasi sohasida ilmiy va amaliy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, har bir leksemaning turkumini lingvistik bazada belgilab berish, so'zlarning grammatik va semantik valentligini aniqlab kiritish, semantik guruhlarni shakllantirish, grammatik formantlar bazasini yaratish kabi masalalar birlamchi vazifalardan hisoblanadi. Ana shunday dolzarb masalalar qatorida tahlil va tarjima uchun frazemalar bazasini shakllantirish o'z amaliy yechimini kutmoqda. Aynan mazkur masala tadqiqotimiz maqsadi hisoblanadi va tadqiqotimiz natijasida milliy korpus zahirida hamda filologik dasturlarda matnlarni morfologik hamda sintaktik tahlil qilish, tarjimini amalga oshirish uchun lingvistik baza yaratiladi.

Frazeologik birliklar til egasi bo'lgan xalqning ma'naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, yashash tarzi, o'tmishi, intilishi, voqelikka munosabati bilan uzviy bog'liqdir. Uzoq muddatli taraqqiyot mahsuli hisoblangan frazeologik birliklar jamiyat tajribasini aks ettirib, uni bir avloddan ikkinchisiga yetkazadi.

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni o'rganish bo'yicha katta ishlar amalga oshirilgan. Frazeologik birliklar kelib chiqishi jihatidan juda qadimiy bo'lsa-da, frazeologiya fani tarixi qariyb ikki asrni o'z ichiga oladi [Щерба, 1974:77]. Frazeologizmlarni o'rganishda uning asoschisi Sharlo Ballening xizmatlari beqiyosdir. U o'zining "Fransuz stilistikasi" (1909) asarida so'z birikmalari, ularning tadqiq etuvchi vositalari haqida qimmatli fikrlarini bayon qilgan. Frazeologik birliklar va ular shakllanishi yo'llarining qiyosiy tahliliga A.A.Grigoryeva, N.A.Xomyakova, M.I.Gritsko, I.V.Gorodskaya, J.D.Kozimagamedovanning asarlari bag'ishlangan [Shoabduraxmonov, 1980:6]. Shuningdek, A.N.Smirnitkiy, Z.N.Anisenova, A.V.Kumachova, T.N.Derbulova, N.N.Amosova, N.Jshanskiy kabi olimlarning asarlarida frazeologik birliklar klassifikatsiya qilingan.

G'arb tilshunosligida frazeologizmlar keng va chuqur o'rganilmay kelinmoqda. Frazeologizmlarga idiomalar sifatida qaralib, lug'atlar tuzilgan, lekin chuqur ilmiy tadqiq qilinmagan. Frazeologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ko'proq rus va o'zbek tilshunosligida amalga oshirilmoqda. Bu sohada ayniqsa taniqli Rossiya olimi A.V.Kuninning xizmati kattadir. A.V.Kunin frazeologiyani leksikologiyaning bir qismi emas, balki alohida bir fan sifatida o'rganilishi tarafdorlaridan biri edi. U frazeologizmlarni nutqda qo'llanilishi jihatidan tahlil qiladi va frazeologik birliklarni ayrim guruhlariga ajratadi [Кунин, 1986]. V.V.Vinogradov frazeologik birliklarning motivatsiyasini hisobga olib, uch turga ajratadi. Ular: frazeologik birikma, frazeologik chatishma va frazeologik

butunliklardir [Кунин, 1970]. N.Amosova frazeologik birliklarni tahlil qilar ekan, frazeologik birliklarni ularning komponentlaridan bittasi yoki hammasi ko'chma ma'noda kelishiga qarab, ikki xil guruhga ajratadi. U agar frazeologik birliklardagi komponentlarning biri ko'chma ma'noda kelsa, ularni «frazema», agar hamma komponentlar ko'chma ma'noda kelsa, ularni “idioma” deb atash fikrini ilgari suradi [Амосова, 1961]. A.I. Smirnitский frazeologik birliklarni so'zga ekvivalent qilib ko'rsatadi va ularning gapda biror bir gap bo'lagi bo'lib kelishini ta'kidlaydi [Смирницкий, 1956].

Frazeologiya tez taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohalaridan biriga aylandi. Bu sohada o'zbek tilshunosligida ham salmoqli ishlar mavjud. Bularga Sh.Rahmatullayev (1957), I.Pinhasov (1969), F.Salomov (1961), A.Mamatov (1991) va boshqalarni misol qilib keltirishimiz mumkin [Rahmatullayev, 1957]. Agar SH.Rahmatullayev o'zbek tilshunosligiga “frazeologiya” va “turg'un birikmalar” tushunchalari, ularni tahlil qilishning asosiy qonuniyatlarini olib kirgan bo'lsa, I.Pinhasov frazeologiyani leksikologiyaning bir qismi sifatida frazeologik birliklarning yasalishi, ma'nosi, motivatsiyalanganlik darajasini o'rganish sohalarini tadqiq qildi [Rahmatullayev, 1957].

E'tirof etilgan tadqiqotlar ushbu soha rivojiga katta hissa bo'lib qo'shilgan, biroq ta'kidlash joizki o'zbek tilining obrazli va motivlashgan frazeologik birliklarning shakl va ma'no munosabati masalasiga e'tibor qaratilmog'i lozim.

Frazemalar insonning cheksiz va turli-tuman his-hayajonini, fiziologik jarayonlarini jozibador, badiiy ifodalashga xizmat qiladi, ularning asosiy qismi struktural jihatdan ot+fe'l, ot+sifat (yoki son) +fe'l tuzilishiga ega fe'l iboralar va ot+sifat (son) modeliga ega bo'lgan sifat (son) iboralar, sifat+ot modelidagi ot iboralaridir. Masalan, *yuragi pokiza, yuragi keng, yuragi tor, yuragi kir, yuragi qora, yuragi taka-puka, yuragi tosh, yuragi sof, yuragi qon* kabi.

Mazkur FB larning barchasi shaxsning ma'lum bir ichki ruhiy holatini ifodalash uchun xizmat qilganligi bois uch shaxsdan biriga tegishli bo'ladi, ya'ni so'zlovchi, tinglovchi yoxud o'zga shaxs. Shu bois FB tarkibidagi ot turkumiga oid so'z, otlashgan so'z-shakl yoki fe'l turkumiga mansub so'z grammatik ko'rsatkichlarni oladi. Masalan, *Qisqasi, endi unga xat yozishga qo'lim bormadi* (A.Muxtor). *Qo'lim bormadi* qo'li bormadi ega+kesim munosabatini shakllantirgan FB shakli: *qo'lim* (-m egalik kategoriyasining I shaxs birlik affiksi=>N_{e.a.I.b} +V*), ya'ni *<qo'lim bormadi>* → *<qo'lim>* -im => N_{e.a.I.b} + V*. Bu savoldan uning kayfi tarqalgandek bo'lib, *ko'zlari* (-lar ko'plik affiksi, -i egalik kategoriyasining III shaxs birlik affiksi=>N_{e.a.III.k}) *moshdek ochildi* (-il o'zlik nisbat ko'rsatkichi, -di shaxs-son kategoriyasining III shaxs birlik

ko'rsatkichi=>Avd- $V_{pass.v.+III.b.}$) (Oybek. Bolalik), “*Qani, Muhiddin aka, yuragingiz ham kuygandir, qovunga marhamat*”, – dedi Muhiddin (R.Fayziy. Cho'lga bahor keldi). *Yuragi kuymoq* FBning grammatik shakllanishi: *yuragingiz* – lemma+ingiz (-ingiz egalik kategoriyasining II shaxs ko'plik affiksi=> $N_{e.a.II.b.}$) *ham* – yuklama, *kuygandir* – lemma+o'tgan zamon (-gan)+yuklama (-dir).

Ibora so'z kabi lug'aviy birlik sanaladi. Tilning lug'at boyligini tashkil etadi. Ibora so'z birikmasi yoki gap singari nutq jarayonida hosil bo'lmaydi, xuddi so'z kabi tilda tayyor holda bo'ladi. Shu bois FB nutq hodisasi emas, balki til hodisasi hisoblanadi. Biroq FBlardagi paradigmatic va sintagmatic munosabat Bu jihat FB'larni matnni qayta ishlash, matnning avtomatik tahriri va tahlili, mashina tarjimasini amalga oshiruvchi dasturlarning lingvistik ta'minotida alohida maydonni tashkil etishini namoyon etadi [Abjalova, Rashidova; 2021].

Gap strukturali iboraning turlanishi			
birlik	modeli	ko'plik	modeli
boshim ko'kka yetdi (xursand bo'ldim)	$N_{e.a.Ib.}+N_{k.a}+V_{Ib}$	boshimiz ko'kka yetdi	$N_{e.a.Ik.}+N_{k.a}+V_{Ib}$
boshing ko'kka yetdi	$N_{e.a.IIb.}+N_{k.a}+V_{Ib}$	boshingiz ko'kka yetdi	$N_{e.a.IIk.}+N_{k.a}+V_{Ib}$
boshi ko'kka yetdi	$N_{e.a.IIIb.}+N_{k.a}+V_{Ib}$	boshlari ko'kka yetdi	$N_{e.a.IIIk.}+N_{k.a}+V_{Ib}$

Masalan: Glyumdalklichning esa *sevinchi ichiga* sig'may ketdi. (Jonatan Svift. “Gulliverning sayohatlari”)

Gap strukturali iboraning turlanishi			
birlik	modeli	ko'plik	modeli
miyam g'ovlab ketdi	$N_{e.a.Ib.}+N_{f.ya.q.}+V_{Ib}$	miyamiz g'ovlab ketdi	$N_{e.a.Ik.}+N_{f.ya.q.}+V_{Ib}$
miyang g'ovlab ketdi	$N_{e.a.IIb.}+N_{f.ya.q.}+V_{Ib}$	miyangiz g'ovlab ketdi	$N_{e.a.IIk.}+N_{f.ya.q.}+V_{Ib}$
miyasi g'ovlab ketdi	$N_{e.a.IIIb.}+N_{f.ya.q.}+V_{Ib}$	miyalari g'ovlab ketdi	$N_{e.a.IIIk.}+N_{f.ya.q.}+V_{Ib}$

Xulosa o'rnida aytish joizki, o'zbek tilidagi frazeologik birliklarni yig'ib, bir necha qismlardan iborat bo'lgan jadvalga joylashtirish. Har bir frazeologik birlikka badiiy asarlardan misollar keltirish. Iboralarning o'zi bog'lanib kelgan so'z qaysi qo'shimcha bilan bog'lanib kelayotganligi, qaysi qo'shimchalar bilan bog'lana

olmasligi, ibora bog‘lanib kelgan so‘z qanday so‘roqlarga javob bo‘lishi, iboralarning o‘xshashi, varianti, sinonimi xamda antonimi bor yoki yo‘qligini aniqlash. Mobil dastur uchun o‘zbek tilidagi frazeologik birliklar bazasini yaratish. Ushbu ishdan oldin yaratilgan frazeologik birliklar bo‘yicha veb-saytlar yoki mobil dasturlardan farqli ravishda bir qancha o‘zgarishlar va qo‘shimcha ma’lumotlar kiritildi.

Yangi yaratiladigan ushbu dastur vazifasi, foydalanuvchi o‘zi izlagan ma’lum bir iborani topib, frazeologik birlik bo‘yicha yangi va qo‘shimcha ma’lumotlarga ega bo‘lishi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность, – Л., 1974.
2. Shoabduraxmonov Sh va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 1980.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1986 г.
4. Кунин А. В. Английская фразеология. – М.: Высшая школа, 1970. 162.
5. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. – Ленинград, 1961.
6. Смирницкий М. Лексикология английского языка. – М., 1956.
7. Рахматуллаев Ш. Феъл туркумига тўғри келувчи фразеологик бирликларнинг грамматик курилишининг асосий кўринишлари. // ТошДУ. Илмий ишлари. – Тошкент, 1957.
8. Пинхасов Я.Д. Хозирги узбек адабий тили. Лексикология ва фразеология. – Тошкент, 1969.
9. Abjalova M., Rashidova U. Lingvistik ta’minotda yaratishda frazeologik birliklar masalasi <https://conference.fledu.uz/computational-linguistics-challenges-and-solutions/>